

Jakub Maciej Łubocki
Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław, Polska
jakub.maciej.lubocki@gmail.com

 0000-0002-1957-0682

Varsaviana w zbiorach Działu Sztuki Wydawniczej Muzeum Narodowego we Wrocławiu

Varsaviana in the collection of the Publishing Art Department of the National Museum in Wrocław

Abstract: On the background of ‘publishing art’ and ‘varsaviana’ definitions as well as stated lack of representation of *ars artificialiter scribendi varsaviensis* in significant published works about Warsaw, exemplification of publishing varsaviana found in the collection of the Publishing Art Department of the National Museum in Wrocław was presented. Among them, with reference to the content of that definitions, the categories of subject, authorship and printing of publishing varsaviana were proposed and described.

Keywords: Publishing art – Varsaviana – Department of Publishing Art at National Museum in Wrocław

Słowa kluczowe: Sztuka wydawnicza – Varsaviana – Dział Sztuki Wydawniczej Muzeum Narodowego we Wrocławiu

Założenia wstępne

Każda praca o charakterze dokumentacyjnym, a muzealnictwo bibliologiczne zalicza się do takich w pierwszym rzędzie, wymaga przede wszystkim poprawnego ustalenia zakresu i zasięgów ram przedsięwziętej pracy. Choć wydaje się, że zakres został już określony w tytule niniejszego artykułu, to w istocie zawiera on dwa terminy, które – będąc z natury rzeczy nieostre – każdorazowo wymagają doprecyzowania ich znaczenia. Mianowicie chodzi o „sztukę wydawniczą” oraz „varsavianum”.

O pojęciu „sztuka wydawnicza” szeroko wypowiedziałem się w innym miejscu¹, toteż tu zrekapitulować pozostaje, że w pewnym uproszczeniu oznacza zespolenie w jedną całość szaty graficznej i zdobnictwa z treścią książki, prowadzące do powstania jednolitego dzieła sztuki. Treść tego pojęcia ma charakter spektrum i stopniowo oddalając się od sztuki wydawniczej *sensu stricto* przechodzimy do sztuki wydawniczej *sensu largo*. Leksykalnie sztuka wydawnicza to wszelkiego rodzaju wydawnictwa o wizualnych wartościach estetycznych oraz artefakty z związane z tymi wydawnictwami, a prowadzące do ich opublikowania, biorące udział w procesie ich publikacji lub powstające w ich kontekście po opublikowaniu. Zatem są to nie tylko książki (najczęściej ewokowane podczas konceptualizowania piękna w uniwersum wydawnictw) oraz pozostałe wydawnictwa zwarte, ciągłe i dokumenty życia społecznego, ale także półprodukty wydawnicze, realia poligraficzne, środki propagandy publikacji, a nawet – pod pewnymi warunkami – rękopisy, w tym książki rękopiśmienne, artefakty o wartości wyłącznie historycznej, artefakty sztuki książkowej, destrukty powydawnicze oraz pozostałe artefakty i archiwalia związane z osobami i instytucjami publikującymi. Widzimy tu stopniowe oddalanie się od sedna sztuki wydawniczej i stopniowe przesuwanie się w kierunku jej peryferii. Świadomość amorficzności tego rodzaju sztuki, przejawiającej się nie tylko w jej aspekcie artystycznym, ale jednocześnie i równoważnie także w aspektach technicznym, historycznym i społecznym, z jednej strony wyjaśnia jej zróżnicowanie, a z drugiej tłumaczy, dlaczego właśnie ta profesja rzadko stanowi przedmiot refleksji w badaniach nad sztuką (o czym jeszcze będzie mowa).

Definiując z kolei „varsavianą” nie możemy poprzestać na ogólnej konstatacji, że są to „dokumenty, rękopisy, druki o Warszawie, dotyczące Warszawy”².

---

1 Zob.: J.M. Lubocki, *Sztuka wydawnicza – czym jest i jak ją rozumieć? Prolegomena do podstaw koncepcyjnych kolekcjonerstwa sztuki wydawniczej we Wrocławiu*, „Roczniki Biblioteczne” 2022, R. 66, s. 175–212.

2 *Wielki słownik języka polskiego PWN*, red. nauk. S. Dubisz, Warszawa 2018, t. 5, s. 156. Definicja ta ma prawie 75-letnią tradycję, gdyż słownik S. Dubisza powtarza ją słownikiem M. Szymczaka (*Słownik języka polskiego*, wyd. 2., red. nauk. M. Szymczak, Warszawa 1983, t. 3, s. 645),

To niewątpliwie przydatne bibliotekarsko³ ograniczenie varsavianów do reprezentantów uniwersum dokumentów, nie wystarcza jeśli chodzi o praktykę muzealniczą, co wynika z kategorii zbiorów gromadzonych, przechowywanych i udostępnianych w obu typach instytucji kultury: w powszechnym rozumieniu varsaviana muszą być pojęciem znacznie szerszym niż tylko bibliologicznym. Widzimy to na przykładzie placówki, która działa na styku muzealnictwa i bibliotekarstwa, a jednocześnie lokalności i państwowości – Biblioteki Muzeum Narodowego w Warszawie, które, przejęte w 1916 r. przez magistrat, istniało jako Muzeum Narodowe m.st. Warszawy, stąd w profilu tej instytucji gromadzono także zbiory dotyczące Warszawy. Otóż, kiedy w 1945 r. reaktywowano tę bibliotekę, zachowano w jej strukturze także dział varsavianów, w którym jednak od tej pory gromadzono „tylko książki i broszury. Inne varsaviana w postaci rękopisów, fotografii, sztychów, wycinków prasowych itp. weszły w skład innych pracowni Muzeum”⁴. Widzimy więc, że w pragmatyce bibliotecznej i muzealnej varsaviana mogą być pojmowane odmiennie. To wszystko *implycite* znajduje odbicie w słowach Mariana Marka Drozdowskiego, który jako varsaviana traktuje „wszelką twórczość, której głównym przedmiotem jest Warszawa dawna i współczesna oraz wszystkie aspekty życia jej mieszkańców jako społeczności lokalnej”⁵. Jeśli ową społeczność lokalną potraktujemy nie tylko jako przedmiot rozważań, ale także podmiot stwórczy, a za jeden z aspektów jej życia uznamy także żywotną wytwórczość w obszarze nauki, techniki czy sztuki, to dopiero wówczas uzyskamy mniej więcej pożądaną zakres pojęcia varsavianów. Tę obserwację potwierdzają wspomnienia Karola Małcużyńskiego, który odpowiedzi na pytanie, co to są varsaviana, poszukiwał we własnej biografii⁶. Zaczął – typowo – od publikacji na temat historii Warszawy, przechodząc przez ogół literatury na temat Warszawy i literatury pięknej

a ten – za słownikiem W. Doroszewskiego (*Słownik języka polskiego*, red. nac. W. Doroszewski, Warszawa 1967, t. 9, s. 801). Poprzedni z „wielkich” słowników – słownik Karłowicza-Kryńskiego-Niedźwiedzkiego (*Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927) nie notuje takiego wyrazu hasłowego.

3 Por. np. informacja o zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego: „W zbiorze varsavianów znajdują się dokumenty wydane po 1800 roku: książki, czasopisma, druki ulotne, fragmenty większych całości. Dotyczą one różnorodnych aspektów życia Warszawy i regionu w ujęciu historycznym i współczesnym” *Varsaviana*, [online] koszykowa.pl/dla-czytelnikow/informacje-o-zbiorach/39-informacje-o-zbiorach/68-varsaviana [dostęp 4.06.2024].

4 Z. Nykel, *Varsaviana w Bibliotece Muzeum Narodowego*, „Stolica” 1983, nr 3 (1817) z dn. 16.01., s. 12.

5 M.M. Drozdowski, *Varsaviana ostatniego dziesięciolecia. Uwagi o stanie badań i popularyzacji* [w:] *Współczesne Varsaviana (wybór materiałów z konferencji poświęconej problematyce współczesnych Varsavianów, luty 1966 r.)*, Warszawa 1967, s. 2.

6 K. Małcużyński, *Co to są varsaviana?* [w:] *Kultura Warszawy*, kom. red. J. Kazimierski i in., Warszawa 1979, s. 509–512.

osadzonej w Warszawie, następnie druki i prasę warszawską, nawet jeśli nie ma nic wspólnego z tematem Warszawy, grafiki przedstawiające Warszawę, by dojść do fundamentalnej refleksji, że do varsavianów zaliczyć można „malowidła i wyroby wspaniałych warszawskich rzemieślników różnych epok „[...] medale, znaczki pocztowe, kadry z filmów dokumentalnych i stare fotografie”⁷, warszawskie afisze i plakaty, druki ulotne, w tym przykładowo zaproszenie dla Charlesa de Gaulle’a na przyjęcie w Wilanowie, które nigdy się nie odbyło, a nawet Pałac Kultury i Nauki. W efekcie w ostatnim zdaniu tekstu skonkludował, że wśród zbieraczy warszawskich pamiątek „nikt z nich nie odpowiedział nigdy na pytanie: «Co to są varsaviana?» Oni po prostu wszyscy je zbierali”⁸.

Z powodu wyżej wymienionej marginalizacji sztuki wydawniczej w Polsce przez historyków sztuki (usprawiedliwionej dotychczasowym niedostrzeganiem samej koncepcji sztuki wydawniczej jako takiej⁹) oraz popularnego zawężenia varsavianów wyłącznie do publikacji treściowo związanych z Warszawą, *ars artificialiter scribendi varsaviensis* nie była do tej pory także należycie reprezentowana w odpowiednich przekrojowych opracowaniach z zakresu Warszawy. W *Encyklopedii Warszawy*¹⁰ jest artykuł hasłowy „drukarstwo”, natomiast brakuje artykułów takich jak „sztuka”, „sztuka wydawnicza”, „książka”, „sztuka książki” czy „bibliofilstwo”, a „rzemiosło artystyczne” nie obejmuje spraw rzemiosł związanych z wytwarzaniem książki (co jest typowe dla postrzegania rzemiosła przez badaczy sztuki w Polsce). Lepiej, choć nie od strony faktycznej, wygląda spojrzenie na warszawskie rzemiosła książkowe w pracy *Z dziejów rzemiosła warszawskiego*¹¹. W publikacji tej nie otrzymujemy wprawdzie informacji o warsztacie, specyfice czy jakości wyrobów lub usług introligatorskich, drukarskich i księgarskich w Warszawie¹², natomiast pojawiają się pojedyncze wzmianki statystyczne, chronologiczne, biograficzne lub

7 Tamże, s. 511.

8 Tamże, s. 512.

9 Termin ten, powstały na gruncie wrocławskiej szkoły bibliologicznej 50 lat temu, dopiero zdobywa sobie prawo obywatelstwa na gruncie nauk bibliologicznych i nauk o sztuce – zob.: J.M. Łubocki, dz. cyt., s. 176.

10 *Encyklopedia Warszawy*, red. prowadzący B. Kaczorowski, Warszawa 1994.

11 *Z dziejów rzemiosła warszawskiego*, pod red. B. Grochulskiej i W. Prussa, Warszawa 1983.

12 „Znacznie więcej miejsca poświęciliśmy sprawom rzemiosła ujętego zbiorczo niż poszczególnym jego rodzajom” – tamże, s. 290. Stąd należy czytelnika odesłać do szeregu szczegółowych prac dot. introligatorstwa warszawskiego Elżbiety Pokorzyńskiej, przede wszystkim: *Dzieje cechu introligatorskiego w Warszawie*, „Acta Poligraphica”, 2019, nr 13, s. 45–79; *Z dziejów introligatorstwa warszawskiego XIX i I. połowy XX wieku*, Katowice 2009 [dysertacja doktorska przygotowana pod kierunkiem Prof. UŚ dr hab. Edwarda Różyckiego dostępna online] repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/1471 [26.02.2025]; *Sztuka introligatorska w Warszawie w I połowie XIX wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 2007, R. 51, s. 103–125; *Introligatorstwo warszawskie. Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 5 października – 23 grudnia 2005*, „Rocznik Warszawski” 2006, R. 34, s. 306–315.

administracyjne dotyczące obecności oraz cechowego zorganizowania przedstawicieli takich zawodów jak bibliopola, introligator, drukarz¹³. *Sztuka Warszawy* z założenia pomija „gorsze” dziedziny sztuk plastycznych, bo choć wydawca deklaruje, że ta publikacja to „pierwsza próba całościowego przedstawienia dziejów sztuki [miasta Warszawy] od jego początków do 1939 r.”, to w efekcie obejmuje swoją treścią tylko „trzy zasadnicze sztuki – architekturę, rzeźbę i malarstwo”¹⁴. *Warszawa. Jej dzieje i kultura* wzmiankuje (a nawet ilustruje) mimochodem sztukę wydawniczą przy poruszaniu spraw książki (handel, czytelnictwo, związki z nauką i edukacją, później także z polityką i literaturą), także książki rękopiśmiennej czy drukarstwa, a nawet czasopiśmiennictwa, jednak zawsze w rozdziałach poświęconych kulturze, a nie sztuce¹⁵, co rzutuje na sposób jej przedstawienia. Indeks do pracy nie wymienia nazw wydawnictw, wymienia tylko dwie drukarnie (powstałe po 1945 r.), a choć są w nim nazwy artystów sztuki wydawniczej (przykładowo: Tadeusz Gronowski, Tadeusz Cieślewski jun., Henryk Berlewi), to ich działalność w obszarze „czarnej sztuki” [MNWr XXI-510, MNWr XXI-74]¹⁶ została zupełnie pominięta. Podobnie marginalnie sprawy sztuki wydawniczej traktuje publikacja poświęcona wyłącznie kulturze Warszawy¹⁷, nawet mimo osobnego artykułu poświęconego rozwojowi warszawskich oficyn wydawniczych w XIX w.¹⁸. W obszernej pracy zbiorowej pt. *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*¹⁹, a więc w okresie, w którym warszawska sztuka książki miewała karty swoich dziejów zapisane złotymi zgłoskami, nie ma ani jednego artykułu traktującego o niej; jedynie utwór Krzysztofa Skrzypczyka²⁰ dotyka zagadnień jakkolwiek związanych ze sztuką i publikowaniem.

13 Tamże, s. 92, 99, 103, 155, 211, 251, 310, 316–317, 380, 408, 412, 426, 469–471, 519–521, 530, 560, 562, 596, 604. Na marginesie zauważmy tutaj status samego introligatorstwa w obrębie rzemiosła: mimo że posługujące się skórą jako głównym materiałem poddawanym obróbce, to – według Ireny Turnau (tamże, s. 211, 255) – tylko po części należą introligatorzy do grupy cechów skórnicy. Introligatornie były często powiązane z księgarniami, a wielu bibliopolów utrzymywało czeladników introligatorskich. „Łączenie czynności księgarskich i introligatorskich nie pozwalało na ścisłe ustalenie co do rozmiarów produkcji tego zawodu skórnicy” (s. 251).

14 *Sztuka Warszawy*, pod red. M. Karpowicza, Warszawa 1986, tekst na skrzydełku obwoluty.

15 *Warszawa. Jej dzieje i kultura*, red. nauk. A. Gieysztor, J. Durko, Warszawa 1980, s. 53, 91–97, 128–129, 175–176, 300–301, 347–350.

16 Sygnatury w nawiasach kwadratowych odwołują się do opisów bibliograficznych w bibliografii podmiotowej.

17 *Kultura Warszawy*, dz. cyt., s. 32–33, 55–58, 64–66, 84, 101–103, 127–129.

18 S. Lewandowski, *Rozwój warszawskich oficyn wydawniczych w XIX w.* [w:] *Kultura Warszawy*, dz. cyt., s. 165–177.

19 *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, pod red. Z. Michalczyka, A. Pieńkosa i M. Wardzyńskiego, Warszawa 2010.

20 K. Skrzypczyk, *Warszawa w komiksie – komiks w Warszawie* [w:] *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, dz. cyt., s. 431–449.

Egzemplifikacja

Po przybliżeniu zakresów pojęć „sztuki wydawniczej” i „varsavianów” możemy przejść do ustalenia poszczególnych klas obiektów mieszczących się w zbiorach muzealnych i bibliotecznych. Zostaną one poparte przykładami z kolekcji Działu Sztuki Wydawniczej Muzeum Narodowego we Wrocławiu.

Ze względu na zakres i zasięg wydawniczo-formalny uwzględnimy wszystkie artefakty wydawnicze o wizualnych walorach estetycznych związane treściowo z Warszawą, niezależnie od ich formy historycznej (rękopisy, druki, publikacje elektroniczne), formy wydawniczej i piśmienniczej (publikacje zwarte i ciągłe, samoistne i niesamoistne), roli w procesie wydawniczym (element projektu publikacji, publikacja, element konfekcji publikacji) i rodzaju zapisu graficznego (piśmienniczy, ikonograficzny, kartograficzny, muzyczny), z wyłączeniem grafiki warsztatowej, która nie należy do sztuki wydawniczej, a z kolei z uwzględnieniem dzieł mających charakter książek artystycznych/sztuki książkowej [MNWr XXI-895, MNWr XXI-1140, MNWr XXI-1691, MNWr XXI-2049]. Będą to przykładowo rękopiśmienne partytury utworów muzycznych o Warszawie, drukowane atlasy Warszawy, elektroniczny album grafik przedstawiających Warszawę czy tygodnik z artykułami poświęconymi sprawom Warszawy publikowany równolegle w wersji papierowej i elektronicznej. Warszawa to nie tylko miejsce, ale także i ludzie, zatem publikacje poświęcone ludziom Warszawy także zaliczają się do varsavianów [MNWr XXI-63]. Zwróćmy uwagę, że nawet jeśli sama książka drukowana nie dotyczy Warszawy, ale zawiera ilustrację przedstawiającą Warszawę, już to czyni z niej varsavianum [MNWr XXI-1177, MNWr XXI-3488].

Ze względu na zasięg autorski uwzględnimy znów wszystkie te same kategorie artefaktów, nawet nie dotyczące Warszawy, o ile zostały wykonane przez warszawskiego autora [MNWr XXI-637, MNWr XXI-1684]. Zaliczymy tu więc wszelkiego rodzaju publikacje, niezależnie od formy i treści, oraz projekty do nich (okładek, obwolut, układów graficznych, ilustracji, krojów pism) napisane lub wykonane przez warszawiaków. Podkreślimy, że nie chodzi tu tylko o autorstwo treści piśmienniczej (treści dzieła), ale także innych elementów składowych publikacji (treści książki)²¹. W jakiś sposób należałoby z tego tytułu uwzględnić także publikacje zadrukowane krojami pism zaprojektowanymi

---

21 Ponieważ muzealnika bibliologicznego, tak jak i przedstawicieli innych profesji bibliologicznych, „nie interesuje [...] sama treść dzieła, treść jako taka, lecz określona treść w określonej formie: w konkretnym egzemplarzu, wydaniu, serii, repertuarze wydawniczym, asortymencie księgarskim, księgozbiorze”, a „pojęcie «treść dzieła» nie jest identyczne z pojęciem «treść książki»; to ostatnie jest szersze, obejmuje także ukształtowanie wydawnicze, ilustracje, aparat pomocniczy itd.” – K. Migoń, *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984, s. 111.

przez warszawskich literników, choć z pewnością nie mogą być to wszystkie takie publikacje. Stąd wydaje się, że optimum w tej sprawie byłoby uznanie za varsaviana co najmniej każdą pierwszą w historii publikację zadrukowaną takim krojem [MNWr XXI-47, MNWr XXI-3815, MNWr XXI-3817].

Ważką w tym miejscu kwestią jest określenie statusu warszawskości danego autora, jak chociażby Jarosława Iwaszkiewicza (1894–1980)²², Bolesława Leśmiana (1877–1937)²³ czy Stefana Żeromskiego (1864–1925)²⁴ [MNWr XXI-112, MNWr XXI-321, MNWr XXI-1694]. Na to pytanie próbowali odpowiedzieć już autorzy „Bibliografii Warszawy”, oddajmy im zatem głos:

Trudności [...] dotyczyły [...] sprawy wyeliminowania materiałów dotyczących tych osób, których związek z Warszawą był niewielki. Nasuwały się bowiem poważne wątpliwości co do istotnego znaczenia tego związku. [...] Wyjaśnienie tych spraw było przedmiotem specjalnych narad, na których ustalono następujące zasady: 1) uwzględnić materiały [...] tych, którzy żyli w Warszawie i działalnością swą wnieśli wkład do którejsz z dziedzin życia miasta, 2) w materiałach [...] tych osób uwzględnić tylko te pozycje, które dotyczą ich działalności na terenie Warszawy lub dla Warszawy²⁵.

Stąd za warszawskiego autora można uznać osobę, która nawet nigdy nie mieszkała w administracyjnych granicach Warszawy, ale wniosła istotny wkład do życia tego miasta. Z drugiej strony fakt narodzin i/lub śmierci w Warszawie o takim statusie przesądzać nie może.

Ze względu na zasięg geograficzny i typograficzny uwzględnimy znów wszystkie te same kategorie artefaktów, nawet nie dotyczących Warszawy, o ile zostały wydane w warszawskim wydawnictwie [MNWr XXI-1491], nakładem warszawskiej instytucji [MNWr XXI-497, MNWr XXI-1176], wydrukowane w warszawskiej drukarni [MNWr XXI-896, MNWr XXI-254] i/lub oprawione w warszawskiej introligatorni [MNWr XXI-82]. Tu także możemy zaliczyć wszelkiego rodzaju katalogi wydawnicze, księgarskie i antykwaryczne, o ile

---

22 Który sporą część swoich utworów stworzył albo w Stawisku (znajdującym się obecnie w granicach Podkowy Leśnej, około 25 km od Warszawy) albo podczas rozlicznych podróży zagranicznych – zob. A. Zawada, *Jarosław Iwaszkiewicz*, Warszawa 1994.

23 Urodzony i zmarły w Warszawie, jednak młodość spędził w Kijowie, w dorosłym życiu przebywał także dłuższy czas w Niemczech i Francji, a po I wojnie światowej – w Hrubieszowie i Zamościu – zob.: P. Łopuszański, *Leśmian*, Wrocław 2000. P. Łopuszański, *Bolesław Leśmian w Warszawie*, Warszawa 2017.

24 Choć urodzony w Strawczyniu, to związany kilkukrotnymi okresami z Warszawą: studiował na Warszawskiej Uczelni Weterynaryjnej (1886–1888), pracował w Bibliotece Ordynacji Zamojskich (1896–1903), mieszkał na Zamku Królewskim (1919–1925) – zob.: J.Z. Jakubowski, *Stefan Żeromski*, Warszawa 1970. *Stefan Żeromski. Kalendarz życia i twórczości*, oprac. S. Kasztelowicz i S. Eile, Kraków 1961.

25 *Bibliografia Warszawy*, t. 2: *Wydawnictwa ciągłe 1944–1954*, red. nauk J. Durko, Wrocław 1964, s. XXI.

katalogi te prezentowały ofertę placówek działających na terenie Warszawy oraz katalogi i wzorniki czcionek warszawskich drukarni i odlewni czcionek²⁶. W dalszej kolejności uwzględnić należy także wszelkiego rodzaju realia poligraficzne (elementy warsztatu składu, w tym zasoby czcionek, narzędzia i przyrządy drukarskie i introligatorskie, maszyny drukarskie i introligatorskie) pochodzące z warszawskich drukarni i introligatori.

Zasięgi te dodatkowo dotyczą problemu stołecznej roli Warszawy, wpływającej na kształt krajobrazu wydawniczego całego kraju. W cytowanej już przedmowie „Bibliografii Warszawy” „pomijano w zasadzie materiał dotyczący władz, instytucji, towarzystw mających siedzibę w Warszawie, których działalność jednak ma zasięg ogólnopolski”²⁷. Co zatem z warszawskimi publikacjami wydanymi przez warszawskich wydawców dotyczącymi warszawskich wydarzeń, ale o charakterze międzynarodowym [MNWr XXI-153, MNWr XXI-1036]? Podejście takie, słuszne w przypadku racjonalnej selekcji materiału w spisie bibliograficznym, może w przypadku opisu lokalnej sztuki wydawniczej być szkodliwe. Co, jeśli wybór, dokonany z pełnego obrazu wydawniczego Warszawy (który razem z Krakowem koncentruje większość ruchu wydawniczego w Polsce), okaże się *nomen omen* wybiórczy? Trudno bowiem ocenić, na ile obraz ten wynika tylko z przydzielenia centralnej roli Warszawy względem reszty kraju, a na ile z jej swoistej, niezależnej specyfiki [MNWr XXI-239b, MNWr XXI-518, MNWr XXI-911a, MNWr XXI-2792, MNWr XXI-2793, MNWr XXI-2794, MNWr XXI-2795, MNWr XXI-2797]. Równie istotnym problemem są także granice terytorialne Warszawy, które zmieniały się w czasie²⁸. W tym przypadku poszerzające pojmowanie Warszawy jako terenów, które kiedykolwiek należały do tego miasta, należy ocenić korzystnie.

Ostatni z zasięgów jest najprostszy do określenia: zasięg językowy pozostaje całkowicie nieograniczony.

Podsumowanie

Tak przedstawia się pełny kształt sztuki wydawniczej w uniwersum warszawianów. Z pewnością jest to ujęcie najpełniejsze, a jednocześnie bardzo trudne do zrealizowania jako profil jakiegokolwiek kolekcji: czy to bibliotecznej, czy to muzealnej. Każdorazowo istotne jest zatem węższe sprofilowanie takiej kolekcji

---

26 Pytanie jednak, co z przypadkiem np. wzorników papieru papierni mirkowskiej [MNWr XXI-2760], która, mimo że położona na terenie obecnego Konstancina-Jeziorny, to w latach 1945–2011 nosiła nazwę Warszawskie Zakłady Papiernicze.

27 Tamże, s. XX.

28 Zob. na ten temat: L. Królikowski, M. Ostrowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Warszawa 2009.

i ukierunkowanie na pewne wybrane rodzaje klas artefaktów. W przypadku wrocławskiej kolekcji Działu Sztuki Wydawniczej Muzeum Narodowego we Wrocławiu są to projekty i makiety graficzne publikacji oraz projekty ilustracji wykonane przez warszawskich projektantów, a także publikacje bibliofilskie i pięknodruki XIX- i XX-wieczne wydrukowane lub wydane w Warszawie. Natomiast – paradoksalnie – właściwie poza obszarem gromadzenia tej kolekcji znajdują się „typowe” varsaviana, czyli to, co jeszcze Witold Doroszewski określił jako dokumenty, rękopisy i druki o Warszawie, dotyczące Warszawy.

Bibliografia podmiotowa

Opis bibliograficzny dostosowano do potrzeb opisu dokumentu na potrzeby muzealnictwa bibliologicznego.

MNWr XXI-47 książka

Emila Zegadłowicza Dziesięć ballad o powsinogach beskidzkich / z drzeworytami barwnymi Zbigniewa Pronaszki. – Poznań : Towarzystwo Bibliofilów Polskich, 1929 (Poznań : Rolnicza Drukarnia i Księgarnia Nakładowa pod kier. Jana z Bogumina Kuglina ; Henryk Orchowski [skład] ; Andrzej Mańczak i Władysław Dzieczkowski [oprawa], ukończono 16.05.1929). – XII, 181, [1] s. : il. kolor. ; 27,7 × 20,3 cm. – Nakład 352 egz. numerowanych (ten: nienumerowany).

MNWr XXI-63 książka

Mimika / Wojciech Bogusławski ; oprac. Jacek Lipiński i Tadeusz Sivert ; [oprac. graf. Jan z Bogumina Kuglin]. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965 (Wrocław : Wrocławska Drukarnia Naukowa, ukończono 10.1965). – 224, [4] s. : il. ; 19,7 × 13,8 cm. – (Z Prac Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk). – Nakład 2290 egz. Tyt. okł.: *Dramaturgia czyli Nauka sztuki scenicznej dla Szkoły Teatralnej. Cz. 2, Mimika.*

MNWr XXI-74 broszura

Krąg : fragment poematu / napisał Emil Zegadłowicz ; [z drzeworytem Tadeusza Cieślewskiego syna ; pod kier. art. Stanisława Piotra Koczorowskiego]. – Paryż : Polskie Towarzystwo Przyjaciół Książki ; Kraków : Towarzystwo Miłośników Książki, 1926 (Paryż : Société Générale d’Imprimerie et d’Edition, 4–24.10.1926). – 42, [4] s. : il. ; 21 cm. – Nakład 475 egz. numerowanych (ten: nr 294). Wydane dla uczczenia Drugiego Zjazdu Bibliofilów Polskich, Warszawa 31.10.–2.11.1926.

MNWr XXI-82 książka

Rozmyślanie o żywocie pana Jezusa tzw. przemyskie : podobizna rękopisu / wyd. i wstępem poprzedził Stefan Vrtel-Wierczyński ; [tyt. proj. Irena Jarzyńska ; fot. Ma-

rian Śniegocki, Florian Spychała]. – Warszawa : nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1952 (Poznań : Zakłady Graficzne im. Marcina Kasprzaka ; Stanisław Gola i Marian Jankowiak pod kier. Mieczysława Francuszkiewicza [skład] ; Tadeusz Majtas, Kazimierz Skrzypczak, Wojciech Kowalski, Józef Kłosowski, Kazimierz Nowacki i Stefan Ludwiczak pod kier. Edmunda Topola [tłoczenie], ukończono 03.1952). – XX, 852, [4] s. : il. ; 34,5 × 25,0 cm. – Nakład 1045 egz. Wydanie fototypiczne.

MNWr XXI-112 broszura

Gawęda o książkach i czytelnikach / Jarosław Iwaszkiewicz ; [proj. graf. Andrzeja Heidricha]. – Warszawa : Czytelnik, [10.]1959 ([Warszawa] : Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”, ukończono 09.1959). – 44, [4] s. ; 19,0 × 11,8 cm. – Nakład 3250 egz. częściowo numerowany.

MNWr XXI-153 książka

Laureaci III Międzynarodowego Biennale Plakatu : Jukka Veistola, Tapio Salmelainen, Peter Lindholm, Henryk Tomaszewski, Armando Testa / [kat. oprac. Janina Fijałkowska przy współpr. Ewy Kruszewskiej ; fot. barwne Zbigniew Kapuścik, fot. cz.-b. Bożena Seredyńska, Marek Holzman ; oprac. graf. i tech. kat. Jan Heydrich] ; Muzeum Plakatu w Wilanowie. – Warszawa : Muzeum Plakatu w Wilanowie, 1972 ([Warszawa] : D[rukarnia im.] R[ewolucji] P[aździernikowej] [skład i druk] ; C[entralne] L[aboratorium] P[oligraficzne] [wklejki i okładka]). – [76] s. : il. ; 23 cm. – Nakład 1000 egz. Katalog wystawy w Muzeum Plakatu w Wilanowie w 1972 r. prezentującej prace laureatów Międzynarodowego Biennale Plakatu w Warszawie w 1970 r.

MNWr XXI-254 książka

Petersburg / Jarosław Iwaszkiewicz ; [oprac. graf. Ryszard Świętochowski]. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976 (Warszawa : Drukarnia im. Rewolucji Październikowej, ukończono 05.1976). – 68, [4] s. : il. ; 20,0 × 16,5 cm. – Nakład 10290 egz.

MNWr XXI-239b książka

O doskonałości / Władysław Tatarkiewicz ; [oprac. graf. Krzysztof Racinowski]. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976 ([Warszawa] : Zakłady Graficzne Dom Słowa Polskiego, ukończono 03.1976). – 70, [2] s. ; 20,2 × 13,1 cm. – Nakład 20280 egz.

MNWr XXI-321 broszura

Echa leśne / Maurycy Zych ; [książkę zdołał Jan Bukowski ; chromotypia Jacka Malczewskiego]. – Kraków : wydano na dochód i staraniem oraz nakładem Towarzystwa

Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza, 1905 (Kraków : Drukarnia Narodowa). – 39, [1] s., [1] k. tabl. kolor. : il. ; 20,9 × 16,0 cm. – Na s. tyt. pseud., nazwa aut.: Stefan Żeromski.

MNWr XXI-497 książka

Własnymi siłami : 9 czerwca 1928 r. / [książkę tę zdołał Tadeusz Gronowski ; kliszę na okł. wyk. S. Jurkowski]. – Warszawa : nakładem Komitetu Budowy Gmachu dla Wydziału Farmaceutycznego Uniwersytetu Warszawskiego, 1928 (Warszawa : Drukarnia Wzorowa, pod kier. Aleksandra Joczysa ; Henryk Jabłoński [skład] ; Feliks Kocielski [tłoczenie] ; Antoni Malus [broszurowanie]). – 78, [1] s. : il. ; 37,1 × 26,4 cm. – Nakład 1500 egz. numerowanych (ten: nr 74). Tyt. okł.: *WFUW*.

MNWr XXI-510 książka

Teatr Polski – Arnold Szyfman / [tekst: Włodzimierz Sokorski i in. ; ukł. i opr. graficzną księgi wykonał Tadeusz Gronowski]. – Warszawa : Komitet Jubileuszu Teatru Polskiego i Arnolda Szyfmana, 1948 ([Poznań] : Państwowe Poznańskie Zakłady Graficzne, Okr[ę]g Północ – Zakład Główny, dawna Drukarnia św. Wojciecha ; Stefan Pokrywka, Edmund Rische [skład], ukończono 06.1948). – 100, [4] s. : il. ; 31 cm. – Nakład 2500 egz.

MNWr XXI-518 broszura

Śląsk / [aut. tekstów Stanisław Hadyna, Bogusław Brelik ; oprac. graf. T[adeusz] Gronowski]. – [40] s. nlb. : il. ; 25,0 × 25,2 cm. – Warszawa : Muza, [1962] ([Łódź] : Łódzkie Zakłady Graficzne). – Nakład 10000 egz. Teksty równoległe pol. i ang.

MNWr XXI-637 makieta graficzna książki (19,0 × 20,5 cm)

Młody Weiss / Wiesław Juszcak ; [oprac. graf. Krzysztof Racinowski]. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979 (Warszawa : Drukarnia im. Rewolucji Październikowej). – 196, [4] s., XXIV s. tabl. kolor. : il., portr. ; 20 × 21 cm. – Nakład 5000 egz.

MNWr XXI-895 książka

Pod znakiem syreny : poezje warszawskie 1872–1918 / Wiktor Gomulicki ; [zestaw utworów, oprac. tekstu, wstępy i objaśnienia Juliusz W. Gomulicki ; oprac. graf. Zbigniew Czarnecki]. – Warszawa : Czytelnik, 1980 (Kraków : Drukarnia Wydawnicza, ukończono 07.1980). – 185, [3] s. : il. ; 20,2 × 13,0 cm. – Nakład 10320 egz. – ISBN 83-07-00082-3

MNWr XXI-896 książka

Poczet królów i książąt polskich / [redakcja naukowa Andrzej Garlicki ; dobór materiału il. Rafał Karpiński ; oprac. graf. Andrzeja Heidricha przy współpr. Zdzisława Topolewskiego]. – Wyd. 2 z diapozytów. – Warszawa : Czytelnik, 1980 (Warszawa : Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”, 03.1980). – 458, [6] s. : il., fot., tabl. genealogiczne ; 22,9 × 17,6 cm. + Poczet królów i książąt polskich / Jan Matejko ([1] k. tabl. złoż.). – (Książka dla Każdego). – Nakład 100320 egz. – ISBN 83-07-00234-6.

MNWr XXI-911a książka

Klub Pickwicka. T. 1 / Karol Dickens ; tł. Włodzimierz Górski, uzup. Zofia i Wiktor Popławscy ; [okł. i k. tyt. proj. Wojciech Freudenreich]. – Wyd. 11. z gotowych diapozytów. – Warszawa : Czytelnik, 1982 (Warszawa : Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”, ukończono 1982). – 396, [4] s. : il. ; 20,9 × 15,0 cm. – Nakład 50320 egz. – ISBN 83-07-00352-0.

MNWr XXI-1036 książka

VIIIe Congrès international des bibliophiles, Varsovie, 23–29 juillet 1973 / réd. Krystyna Dymkowska, Joanna Pasztaleniec-Jarzyńska ; [réalisation de la maquette Krzysztof Racinowski] ; Bibliotheque nationale, Varsovie, Musée Przyppkowski, Jędrzejów. – Varsovie : Bibliotheque nationale, 1985 ([Warszawa] : Zakład Graficzny Biblioteki Narodowej). – 172, [56] s. : il. ; 24,8 × 17,7 cm. – Nakład 800 egz. – ISBN 83-00-00327-4.

MNWr XXI-1140 książka

Warszawa w wieku Oświecenia / pod red. Andrzeja Zahorskiego ; [oprac. graf. Lucjan Piąty]. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1986 ([Warszawa : Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”). – 323, [1] s. : il. ; 34 cm. – Nakład 40000 egz. – ISBN 83-04-00939-0

MNWr XXI-1176 książka

Wojciech Gerson : 1831–1901 / przez Kazimierza Molendzińskiego ; [oprac. graf. Anatol Girs i Bolesław Barcz]. – [Warszawa : b.w., między 1931–1939] (Warszawa : Oficyna Warszawska [druk]; Warszawa : Zakłady Introligatorskie B. Zjawieński [oprawa]). – 71, [1] s. : il. ; 30,3 × 24,3 cm. – (Monografie Artystów Polskich / Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie ; pod red. Kazimierza Molendzińskiego).

MNWr XXI-1177 broszura

Wisła / Stefan Żeromski ; zdoził Zygmunt Kamiński. – Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo J. Mortkowicza, Towarzystwo Wydawnicze, 1926 (Kraków : Druk W.L. Anzczyca i Spółki). – [4], 40, [4] s. : il. ; 30 cm. – Egz. nr 1634. Zawiera: *Nowy ład* ; *Wisła*.

MNWr XXI-1491 broszura

O Królowie Śnieżce i 10 mln krasnoludków / Paweł Pożarski ; [il. Piotr Marianowicz]. – Warszawa : Rytm, 1985. – S. 3–25, [1] : il. ; 20,7 × 14,4 cm. – Tyt. okł.: *Bajka o Królowie Śnieżce i...*

MNWr XXI-1684 ilustracja *Konik polny i mrówka* (29,8 × 21,5) do książki

Bajki / Jean de La Fontaine ; il. Ha-Ga ; [tł. Franciszek Kniaźnin i in.]. – Warszawa : Nasza Księgarnia, 1959 (Łódź : Łódzkie Zakłady Graficzne). – [44] s. nlb. : il. kolor. ; 29 cm. – Na s. tyt. pseud., nazwa il.: Anna Gosławska-Lipińska. – Nakład 30253 egz.

MNWr XXI-1691 książka

Prosto z Wiejskiej : Sejm i Senat II Rzeczypospolitej w karykaturze i satyrze / wyboru dokonał i szkicami poprzedził Andrzej Zakrzewski ; [okł. proj. Janusz Klekot]. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990 ([Wrocław] : Wrocławska Drukarnia Naukowa). – 182, [2] s. : il. ; 18,7 × 20,7 cm. – ISBN 83-04-03126-4.

MNWr XXI-1694 książka

Baśń o rumaku zakłętym ; Baśń o Aladynie i o lampie cudownej / Bolesław Leśmian ; [okł. i il. proj. Jacek Szleszyński]. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Towarzystwo Przyjaciół Książki. Oddział Wrocławski, 1991 ([Wrocław] : Prasowe Zakłady Graficzne). – 90, [2] s. : il. ; 18,7 × 20,9 cm. – Baśnie pochodzą ze zbioru „Klechydy sezamowe”. – ISBN 83-04-03264-3.

MNWr XXI-2049 książka

Legendy Warszawy / Ewa Szelburg-Zarembina ; il. według drzeworytów Stefana Mroźewskiego. – Wyd. 2. – Warszawa : nakł. Gebethnera i Wolffa, 1939 (Warszawa : Zakł. Druk. F. Wszyński i S-ka.). – [4], 75, [5] s. : il. ; 25,2 × 18,1 cm.

MNWr XXI-2760 książka-wzornik

Mirkowska Fabryka Papieru Sp. Akc. w Warszawie [wzornik papieru] / [b.a.]. – [Jeziorna Fabryczna : Mirkowska Fabryka Papieru, ok. 1937]. – [258] s. ; 14,5 × 21,5 cm. – Tyt. nagłówekowy.

MNWr XXI-2792 książka

Ostatni : współcześni Żydzi polscy / tekst Małgorzata Niezabitowska, zdjęcia Tomasz Tomaszewski ; [obwolutę, okł. i ukł. graf. proj. Krzysztof Racinowski]. – Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1993 (Warszawa : Wojtasiak – WOMIK [skład] ; Hong-Kong : Mandarin Offset przy współpr. Rosikon Press [druk]). – 172, [4] s. : il. ; 30,7 × 24,8 cm. – ISBN 83-221-0609-2.

MNWr XXI-2793 książka

August Zamoyski / Zofia Kossakowska-Szanajca ; zdj. Eustachy Kossakowski ; [oprac. graf. Krzysztof Racinowski]. – Warszawa : Arkady, 1974 (Warszawa : Zakłady Graficzne Dom Słowa Polskiego, ukończono 11.1974). – 165, [3] s. : il. ; 31,8 × 24,2 cm. – Nakład 6220 egz.

MNWr XXI-2794 książka

Biblia w rycinach Gustave'a Doré : Stary i Nowy Testament / [red. Anna Derwojedowa ; obwolutę, okł. i ukł. graf. proj. Krzysztof Racinowski]. – Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1991 (Warszawa : Zakłady Graficzne Dom Słowa Polskiego [skład] ; Ciechanów : Prasowe Zakłady Graficzne [druk i oprawa]). – 478, [2] s. : il. ; 30,5 × 23,1 cm. – ISBN 83-221-0519-3.

MNWr XXI-2795 książka

Żydzi polscy : dzieje i kultura / Marian Fuks, Zygmunt Hoffman, Maurycy Horn, Jerzy Tomaszewski ; [oprac. graf. Krzysztof Racinowski]. – Warszawa : Interpress, 1982 (Wrocław : Prasowe Zakłady Graficzne [skład] ; Beograd : Jugoslavijapublik ; Ljubljana : Mladinska knjiga [druk i oprawa]). – 196 s. : il. ; 28,5 × 20,7 cm. – Nakład 40000 egz. – ISBN 83-223-2001-9.

MNWr XXI-2797 książka

By czas nie zaćmił i niepamięć : wybór kronik średniowiecznych : Gall, Mistrz Wincenty zw. Kadłubkiem, Kronika Wielkopolska, Kronika Oliwska, Kronika Krakowska, Janko z Czarnkowa, Kronika Książąt Polskich, Długosz, Kallimach / oprac. Antonina Jelicz ; [kroniki z łac. tł. Roman Grodecki, Anna Komornicka, Brygida Kürbisówna, Karol Mecherzyński, Jan Sękowski, Jan Żerbiło ; oprac. graf. Krzysztof Racinowski]. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975 ([Wrocław] : Wrocławska Drukarnia Dzielowa, ukończono 12.1975). – 341, [3] s. : il. (w tym kolor.) ; 25,8 × 20,5 cm. – Nakład 15290 egz.

MNWr XXI-3488 książka

Polska = Pologne / słowo wstępne napisał i zdjęcia ze zbiorów Wydziału Turystyki Ministerstwa Komunikacji wybrał Ferdynand Goetel ; [oprac. graf. Anatol Girs i Bolesław Barcz]. – Warszawa : Główna Księgarnia Wojskowa, 1938 (Kraków : Drukarnia Narodowa ; Warszawa : Zakłady Graficzne B. Wierzbicki i S-ka). – [20], 174, [14], 83, [1], 40 s. : il ; 31,8 × 25,4 cm. – Teksty równoległe pol. i fr.

MNWr XXI-3815 książka

Bona Nova / red. tekstów Sonia Jaszczyńska ; autorzy proj.: Andrzej Heidrich, Mateusz Machalski, Leszek Bielski, Ania Wieluńska, Michał Jarociński ; proj. graf. Ma-

teusz Machalski, Ania Wieluńska, Leszek Bielski. – Warszawa : Machalski.wtf, 2017 (Warszawa : Drukarnia Klimiuk). – 95 s. : il. ; 24,0 × 17,0 cm. – Nakład 500 egz. – ISBN 978-83-949587-0-1.

MNWr XXI-3817 książka

Półtawski Nowy : projekt rewitalizacji kroju pisma = typeface revival project / autorzy proj.: Mateusz Machalski, Borys Kosmynka, Ania Wieluńska ; wsparcie merytoryczne: Andrzej Tomaszewski, Adam Twardoch ; proj. graf. Ania Wieluńska, Borys Kosmynka, Mateusz Machalski ; korekta red. Agnieszka Gasińska ; tł. [na ang.] Borys Kosmynka. – Warszawa : Machalski.wtf, 2020 (Warszawa : Drukarnia Klimiuk). – 99, [21] s. : il. ; 24,0 × 17,3 cm. – Nakład 1500 egz. – ISBN 978-83-949587-9-4.

Bibliografia przedmiotowa

- Bibliografia Warszawy*, t. 2: *Wydawnictwa ciągle 1944–1954*, red. nauk J. Durko, Wrocław 1964.
- Drozdowski M.M., *Varsaviana ostatniego dziesięciolecia. Uwagi o stanie badań i popularyzacji* [w:] *Współczesne Varsaviana (wybór materiałów z konferencji poświęconej problematyce współczesnych Varsavianów, luty 1966 r.)*, Warszawa 1967, s. 2–47.
- Encyklopedia Warszawy*, [red. prowadzący B. Kaczorowski], Warszawa 1994.
- Jakubowski J.Z., *Stefan Żeromski*, Warszawa 1970.
- Królikowski L., Ostrowski M., *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Warszawa 2009.
- Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, pod red. Z. Michalczyka, A. Pieńkosa i M. Wardzyńskiego, Warszawa 2010.
- Lewandowski S., *Rozwój warszawskich oficyn wydawniczych w XIX w.* [w:] *Kultura Warszawy*, kom. red.: Józef Kazimierski i in., Warszawa 1979, s. 165–177.
- Łopuszański P., *Bolesław Leśmian w Warszawie*, Warszawa 2017.
- Łopuszański P., *Leśmian*, Wrocław 2000.
- Lubocki J.M., *Sztuka wydawnicza – czym jest i jak ją rozumieć? Prolegomena do podstaw koncepcyjnych kolekcjonerstwa sztuki wydawniczej we Wrocławiu*, „Roczniki Biblioteczne” 2022, R. 66, s. 175–212.
- Małcużyński K., *Co to są varsaviana?* [w:] *Kultura Warszawy*, [kom. red.: Józef Kazimierski i in.], Warszawa 1979, s. 503–512.
- Migoń K., *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984.
- Nykel Z., *Varsaviana w Bibliotece Muzeum Narodowego*, „Stolica” 1983, nr 3 (1817) z dn. 16.01., s. 12.
- Pokorzyńska, E., *Dzieje cechu introligatorskiego w Warszawie*, „Acta Poligraphica”, 2019, nr 13, s. 45–79.
- Pokorzyńska, E., *Z dziejów introligatorstwa warszawskiego XIX i I. połowy XX wieku*. Dysertacja doktorska przygotowana pod kierunkiem Prof. UŚ dr hab. Edwarda Rózy-

- kiego, Katowice 2009. [online] repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/1471 [dostęp 26.02.2025]
- Pokorzyńska, E., *Sztuka introligatorska w Warszawie w I połowie XIX wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 2007, R. 51, s. 103–125.
- Pokorzyńska, E., *Introligatorstwo warszawskie. Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 5 października – 23 grudnia 2005*, „Rocznik Warszawski” 2006, R. 34, s. 306–315.
- Skrzypczyk K., *Warszawa w komiksie – komiks w Warszawie* [w:] *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, pod red. Z. Michalczyka, A. Pieńkosa i M. Wardzyńskiego, Warszawa 2010, s. 431–449.
- Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. nacz. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969.
- Słownik języka polskiego*, t. 1–3, wyd. 2., red. nauk. M. Szymczak, Warszawa 1982–1983.
- Słownik języka polskiego*, t. 1–8, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.
- Stefan Żeromski. Kalendarz życia i twórczości*, oprac. S. Kasztelowicz i S. Eile, Kraków 1961.
- Sztuka Warszawy*, pod red. M. Karpowicza, Warszawa 1986.
- Varsaviana*, [online] koszykowa.pl/dla-czytelnikow/informacje-o-zbiorach/39-informacje-o-zbiorach/68-varsaviana [dostęp 4.06.2024].
- Warszawa. Jej dzieje i kultura*, red. nauk. A. Gieysztor, J. Durko, Warszawa 1980.
- Wielki słownik języka polskiego PWN*, t. 1–5, red. nauk. S. Dubisz, Warszawa 2018.
- Zawada A., *Jarosław Iwaszkiewicz*, Warszawa 1994.
- Z dziejów rzemiosła warszawskiego*, pod red. B. Grochulskiej i W. Prussa, Warszawa 1983.